

ЗАРУЧНИК ІДЕОЛОГЕМ: МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ У СПРИЙНЯТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ*

Несподівано самогубство М. Хвильового 13 травня 1933 р. стало його другим народженням: смерть письменника дала поштовх до народження міфу Хвильового як у Радянському Союзі, так і за кордоном. Той факт, що М. Хвильовий був членом комуністичної партії з 1919 р., здається, не забули не тільки його критики, а й його послідовники. Таким чином, після 1933 р. вивчення творчості чи дослідження еволюції ідей письменника поступилося обговоренню його політичних орієнтацій, засудження чи виправдання яких у свою чергу означили існування двох різних ідеологічних таборів у межах української еміграції.

У цій статті буде зроблена спроба проаналізувати різні ідеологічні передумови до творення того чи іншого образу українського письменника. Таким чином, у цій розвідці основна увага буде приділена не постаті самого М. Хвильового (за виключенням кількох штрихів до образу письменника і комуніста, з особливим наголосом на найбільш дискусійних моментах його біографії), а міфів письменника, створеного потугами представників української діаспори. Також буде прослідковано, як західні наративи вплинули на сприйняття письменника в Україні після здобуття країною незалежності.

“Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше?”¹

Найбільшою складністю вивчення біографії М. Хвильового є недостатність достовірних джерел. Саме тому, багато з того, що уже написано про письменника, грішить надмірним авторським суб’єктивізмом. Із доступних джерел, за допомогою яких можна було б прослідкувати становлення письменника, варто згадати віднайдені у архівах у кінці 1980 р. уривки з автобіографії письменника² і коротку біографію, написану у 1924 р.³, у яких Хвильовий описав своє революційне становлення. Незважаючи на те, що цей текст було написано

* Робота над публікацією була здійснена за фінансової підтримки Британської Асоціації славістичних і східноєвропейських досліджень (BASEES).

¹ М. Хвильовий, *Я (Романтика)*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, Г. Костюк (ред.), Нью-Йорк; Балтімор; Торонто, 1978–1986, т. 2 (1980), с. 40 (тут і далі усі твори Хвильового цитуються зі вказаного видання).

² М. Хвильовий, *Уривок з автобіографії*, Вітчизна, 12 (1987) 106–108.

³ М. Хвильовий, *Краткая биография*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: У 2 т.*, К., 1990, т. 2, с. 830–837.

під час чергової партійної чистки і за своїм призначенням мав би служити засобом очищення імені партійця від можливих закидів членів “трійки”, цей документ, вперше опублікований у 1991 р., містить важливу інформацію про еволюцію поглядів М. Хвильового і його ідеологічні пошуки у першій половині 1920-х рр.

Революційна “кар’єра” Хвильового розпочалася ще з часів його ранньої юності, коли, як згадував сам автор у автобіографії, за його погляди та приналежність до “українського революційного гуртка”⁴ його було взято на облік Охтирською жандармерією. Хвильовий покинув навчання не закінчивши й чотирьох класів; його “жене в бунт”⁵, він опиняється на Донбасі, де після років поневірянь і невдалих спроб налагодити “ідейну роботу” серед робітників, він опиняється на фронті. “Фронт зробив з мене більшовика”, – згодом напише Хвильовий⁶. Незважаючи на таку констатацію, він ще довгий час залишався “безпартійним мрійником”⁷, агітуючи проти наступальних операцій та “за війну проти свого тилу”⁸. Під час такої антивоєнної пропаганди Хвильовий зіткнувся із армійською українською радою, під впливом якої він “став призадумуватися над вольностями України”⁹. І все ж, Хвильовий зробив свій вибір на користь більшовицької партії і у квітні 1919 року після успішного проходження кандидатського стажу став членом КП(б)У.

Такий вибір все ж не був випадковим. Він був частково обумовлений як особистими міркуваннями (його молодший брат Олександр уже був партійним), так і вдалим позиціонуванням більшовицької партії серед українських революціонерів. Більшовицька влада презентувала себе у той час не лише як “децентралізована влада рад” (як її бачив Хвильовий¹⁰), але й як поборник справи української незалежності. Як відомо, національна програма більшовиків ґрунтувалася на ще довоєнних закликах Леніна про право націй на самовизначення аж до відокремлення, закріпленим Декларацією прав народів Росії, одним із перших документів нової радянської влади від 2 (15) листопада 1917 р. Відповідно, офіційно задекларовані позиції партії більшовиків не супе-

⁴ М. Хвильовий, *Краткая биография*, с. 830.

⁵ М. Хвильовий, *Уривок з автобіографії*, с. 106.

⁶ *Ibid.*, с. 107.

⁷ М. Хвильовий, *Краткая биография*, с. 832.

⁸ М. Хвильовий, *Уривок з автобіографії*, с. 107.

⁹ М. Хвильовий, *Краткая биография*, с. 832.

¹⁰ *Ibid.*, с. 832

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

речили ідеям і прагненням значної частини українських соціалістів і комуністів. Своє бажання бути українським більшовиком Хвильовий виразив символічно: як член армійської ради у Румунії він пришпилював до грудей червону та жовто-блакитну стрічку. Саме таке ідейне поєднання, соціалістичне у своїй формі й українське по суті, Хвильовий відстоював упродовж усієї своєї політичної й партійної кар'єри.

Окремих зауваг також потребує еволюція поглядів Хвильового, відображена у його художній прозі. М. Хвильовий з'явився на літературному олімпі у 1921 р., коли він із провінційного Богодухова переїхав до столичного Харкова і приєднався до групи українських письменників, що гуртувалися навколо газети Вісті ВУЦВК, очолюваної боротьбистом В. Елланом-Блакитним. Уже перші збірки новел “Блакитні етюди” (1923) і “Осінь” (1924) принесли Хвильовому славу та визнання. Літературний критик В. Корж у рецензії зауважив “Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється й нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилоє й полонить”¹¹. Хвильового було однозначно визнано майстром й предтечею нової революційної прози.

І все ж, новели Хвильового, окрім возвеличення Революції (яка спочатку сприймалася більше як необхідність радикальних суспільних змін, протест проти буденності, обіцянка нового і вагомого¹²), сповнені розчарування, сум'яття й розгубленості, усієї неоднозначності пореволюційної епохи. Його твори уособлюють собою намагання пореволюційного покоління дати відповіді й пояснення щодо кардинальних соціальних змін періоду НЕПу, які для багатьох революціонерів сприймалися як зрада і відступ від революційних ідеалів. Основними мотивами його новел стали зубожіння ідеї, пристосуванство, перетворення партії у бюрократичну машину, знецінення особистості, централізація влади, – усі ті перегиби, які революція була покликана знищити, а натомість лише загострила, оголоючи непримиренні відмінності між гуманістичною ідеєю й візією революції й її насильницьким застосуванням.

Хвильовий підсумовує: “мабуть, прийшов кінець. З'їли сукини сини революцію”¹³. Така сама доля чекала його омріяну “блакитну

¹¹ Цит. за: А. Лейтес, М. Яшек, *Десять років української літератури (1917–1927): у 2-х т., X., 1928–1930, т. 1: Біобібліографічний, с. 526.*

¹² Див.: І. М. Дзюба, *Микола Хвильовий: “азіатський ренесанс” і “психологічна Європа”:* інвагураційна лекція почес. проф. Нац. ун-ту “Киево-Могилянська академія”. 1 верес. 2005 р., К., 2005, 48 с.

¹³ М. Хвильовий, *На глухім шляху*, т. 1, с. 183.

комуни”: “Де ви її бачите? Просто – тоска. Просто – харя непереможного хама”¹⁴. Найстрашніші перетворення сталися із комуністичною партією, з тим авангардом революції й пролетарської боротьби, що “потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі ‘собиранеля землі руської’ і спускається так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середняка”¹⁵.

Не дарма Хвильовий, оголосивши, що “моім арабескам – finis”¹⁶, переходить від художньої прози до політичних памфлетів. Його памфлети, написані під час так званої літературної дискусії 1925–28 рр., мали на меті критику того шляху, яким Україна почала рухатися у 1920-х, а саме залежність від “російського диригента”, епігонство, масовизацію літератури й мистецтва, егалітаризацію суспільства і його дегуманізацію. Усі ці негативні проявлення були уособлені у “черво́ній просвіті”, терміні, запозиченому більшовицькими ідеологами для означення культурно-виховної і пропагандистської діяльності серед українських робітників і селян. Первісно створені для боротьби з неписьменністю, ці культурно-виховні центри у руках більшовицьких парторгів і їхніх підслужників з числа українських письменників (особливо С. Пелипенка, лідера Спілки селянських письменників Плуг, створеної у 1922 р.), за аргументацією Хвильового, стали розсадниками провінціалізму, обмеженості, поверховості, халтурництва, сурогатного мистецтва і масової культури.

Можливість побороти ці явища і дати поштовх до розвитку справжньої елітарної української літератури розглядалися Хвильовим у контексті психологічної переорієнтації національного мистецтва на європейські традиції. Ця переорієнтація стосувалася насамперед цивілізаційного вибору новоствореної української держави. Хвильовий розглядав європейську цивілізацію як сукупність ознак і характеристик, необхідних для України, щоб вирватися з вічного кола епігонства та культурного позадництва. Такими рисами були ідеали “громадянської людини” з її активним ставленням до дійсності, “європейський інтелект” і “допитливий людський дух”, втілений у образі “чорнокнижника із Вюртемберга” доктора Фауста¹⁷.

Одним із основних посилів памфлетів Хвильового була необхідність протистояти напівколоніальному статусу України. Втрата суве-

¹⁴ М. Хвильовий, *Блакитний листопад*, т. 1, с. 226.

¹⁵ М. Хвильовий, *Вальдишени*, т. 3, с. 352.

¹⁶ М. Хвильовий, *Арабески*, т. 1, с. 414.

¹⁷ М. Хвильовий, *Думки проти течії*, т. 3, с. 141–239.

ренітету у другій половині 1920-х рр. стала можливою не лише з огляду на зміцнення більшовицької влади і реалізації їхніх планів щодо перетворення уявної федерації у централізовану державу, а й через численних квазі-інтелігентів і письменників, які, завдяки своїй антиінтелектуальній позиції, лише грали на руку московським правителям у боротьбі за Україну.

Свої погляди на державний статус України, Хвильовий сформулював у памфлеті “Україна чи Малоросія”, наголошуючи, що “самостійна Україна [повинна бути] не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація (про це вже давно й не раз писалось) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес”¹⁸.

Отже, лише централізація влади з боку більшовиків, яка розпочалася з середини 1920-х рр., перетворила Хвильового і його однодумців з українських комуністів у “буржуазних націоналістів”, у своєрідних “ухильників” від основ ленінського вчення, а насправді противників централізації й консолідації більшовицької влади на території України. Саме така опозиційність зробила М. Хвильового предметом широкого обговорення: у той час, коли на батьківщині М. Хвильовий став ворогом народу, серед української політичної еміграції його політичні висловлювання стали своєрідними маніфестаціями можливого опору більшовицькому тоталітаризму з середини.

“Хвильовізм – модерний націоналізм 1930-х рр.”

М. Хвильовий потрапив у пастку конфліктних інтерпретацій ще з середини 1920-х рр. Це було зумовлено як складною ідеологічною еволюцією позиції автора, так і змінами у наголосах більшовицької політики щодо України упродовж попередніх років: у той час, як письменник намагався знайти відповіді на питання про причини виродження революційного ідеалізму у політиканство і пристосуванство, комуністична влада шукала власних способів укріплення лідерства у республіці. Це передбачало створення нової системи ідентифікації “своїх” та “чужих”, яка більше не залежала від комуні-

¹⁸ М. Хвильовий, *Твори: у 2 т.*, К., 1990, т. 2, с. 590–591.

стичного світогляду чи партійного стажу. Основним критерієм у новій системі координат стали лояльність і безсумнівна готовність слідувати партійній програмі дій. Саме з огляду на такі зміни, ім'я Хвильового із “відомого комуніста”¹⁹ перейшло до категорії зрадників і відступників.

Образ слабкого комуніста і віровідступника було зацементовано у радянському наративі після самогубства письменника у травні 1933 р. Основний посил виступів партійних лідерів на похороні письменника звучав як засудження комуніста Хвильового, якому не вистачило революційного гарту “в момент, коли робітничі, колгоспні маси країни ентузіастично з успіхом борються на всіх ділянках соціалістичного будівництва”²⁰. Промови партійних промовців містили також осуд, “осуд цього кінця, що не має нічого спільного із званням члена комуністичної партії”²¹. Таке ставлення до самогубства комуніста Хвильового поєдналося із засудженням його літературної і громадської діяльності, коли “хвильовізм”, штучно створений термін на означення антикомуністичних поглядів письменника, був впроваджений до радянського лексикону. Його твори було заборонено і перенесено до спецфондів, а “хвильовізм” ще довго використовувався для означення небезпечного ухилу у КП(б)У і шельмування “класових ворогів” радянської держави.

У той час, коли в Радянській Україні почалася кампанія проти Хвильового, для багатьох українців за кордоном його непримиренна позиція під час літературної дискусії ознаменувала можливість опору радянському централізму, його самогубство піднесло його до рангу борця з комунізмом, а його вчення оголосили “модерним націоналізмом 30 років”²². Такої думки щодо діяльності українських націонал-комуністів у цілому дотримувалися як представники української політичної еміграції (наприклад, В. Винниченко), так і закордонні українські націоналісти (особливо Д. Донцов).

В. Винниченко, один з тих українських лівих інтелектуалів і політиків, що розглядали можливість співпраці з більшовиками і повернення до України на початку 1920-х рр., гостро відреагував на само-

¹⁹ Так було названо М. Хвильового у листі Й. Сталіна до Л. Кагановича та інших членів Політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926.

²⁰ *Повідомлення про смерть М. Хвильового від Комісії по похорону М. Хвильового*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 130.

²¹ І. Микитенко, *Наша відповідь – сміливіше йти вперед*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 138.

²² П. Дума, *Децо про Миколу Хвильового*, [в:] Д. Донцов, *Микола Хвильовий*, S. 1., 1947, с. II.

губства у 1933 р. видатних українських комуністів М. Хвильового і М. Скрипника. У своєму щоденниковому записі від 12 липня 1933 р. він зауважив, що винними у цих смертях були “ті умови життя, та обстановка, той суспільний лад, що загнали їх у домовину”, а ці комуністи заслуговують “хвали за мужність та довготерпіння”²³. Ці смерті стали приводом для Винниченка переоцінити ті зміни в Україні, які ще нещодавно видавалися позитивними тенденціями розвитку радянської республіки. Подібну думку В. Винниченко висловив у своєму листі до Політбюро ЦК КП(б)У від 15 серпня 1933 р., у якому самогубства українських комуністів були тісно поєднані із суперечністю і непослідовністю радянської політики з національного питання²⁴.

1933 р. також позначився остаточним згортання політики українізації, впровадження якої для багатьох соціалістів за кордоном означало можливість одночасного вирішення для України національного і соціального питання. З огляду на те, що згортання українізації співпало у часі із самогубством тих видатних українських комуністів, що відстоювали необхідність і відповідали за впровадження цієї політики в життя, зробили з них поборників українського суверенітету і борців проти більшовицького авторитаризму. У результаті, українські комуністи для української еміграції набули особливого, навіть героїчного статусу.

У схожий спосіб така діяльність українських комуністів у справі оборони національних інтересів отримали схвалення серед закордонних націоналістів. Письменницька діяльність і публічна позиція Хвильового, висловлена у 1925–26 рр., широко обговорювалися на сторінках редагованого Д. Донцовим “Літературно-Наукового Вісника”. Після самогубства письменника, Д. Донцов у своїй статті “Микола Хвильовий”, опублікованій у 7–8 ч. “Вісника” за 1933 р., висловив свої думки щодо ролі й значення Хвильового для розвитку національної справи. На його думку, М. Хвильовий був одним із тих націонал-комуністів “з роздвоєними душами, які не всіли впоратися з проблемою: якою

²³ В. Винниченко, *Із щоденникових нотаток про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 219.

²⁴ Лист В. Винниченка Політбюро ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) і Й. Сталіну з критикою національної політики більшовиків в Україні та застереженням щодо необхідної консолідації всіх демократичних сил на випадок фашистської агресії, Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали, упор. Ю. А. Левенець, В. А. Смолій, К., 2008, с. 484–485.

мірою вони українці, а якою вони всеросійські піддані”²⁵. Для Донцова Хвильовий опуканий романтик, “який між фізичною і моральною смертю вибрав першу, як менш страшну”²⁶. Співзвучну з Донцовим оцінку ідеологічній еволюції Хвильового дав С. Николишин у написаній у 1939 р. праці “Культурна політика більшовиків і український культурний процес (Публіцистичні рефлексії)”. Автор стверджував, що “Хвильовий пішов у революцію як більшевик, – революція його ж зробила націоналістом. Хвильовий був переродженець, тринадцятий апостол”²⁷.

Смерть Хвильового стала приводом для української інтелігенції за кордоном висловитися щодо суспільних та культурних процесів, що відбувалися в Україні. Для Є. Маланюка це самогубство стало символом перемоги “шарварногопачної громади політичних сліпців і калік”, тієї “всеукраїнської Енківщини”²⁸, проти якої настирливо боровся Хвильовий у власній художній творчості, полемічних виступах, у щоденному житті і навіть шляхом вибору власної смерті. “Енко” переміг за посередництва більшовицької партії, яка, позірно пропагуючи українську мову та культуру у 1920-х рр., породила масовізм та призвела до тріумфу культурного позадництва і комплексу хронічного колоніального рабства, того “незнищеного Гоголевого Миргорода, де стоїть вічна калюжа, [...] де лет історії ніби назавжди зупиняється...”²⁹.

Трагічним “отрезвлінням” від “духняної романтики” революції пояснює переорієнтацію Хвильового на інтереси національної революції у 1925 р. О. Теліга. Самогубство стало його протестом проти “чергового тріумфу партачів життя”, проти того лицемірства, коли “на червоних тронах, за червоними прапорами і кокардами опинилися ті, які в жодну революцію ніколи не вірили, за неї не змагалися і думали лише про теплі посади”³⁰. Згідно з О. Телігою, куля Хвильового стала вистрілом проти “безвольної нерішучості і рабської покірності, що дала сили не згинуть і не зігнути багатьом однодумцям Хвильового”³¹.

²⁵ Р. Рахманний, *Дмитро Донцов і Микола Хвильовий 1923–1933*, Лондон, 1984, с. 23.

²⁶ Д. Донцов, *Микола Хвильовий*, с. 2.

²⁷ С. Николишин, *Культурна політика більшовиків і український культурний процес: Публіцистичні рефлексії*, с. 1., 1947, с. 23.

²⁸ Є. Маланюк, *13 травня 1933*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 470–471.

²⁹ *Ibid.*, с. 471.

³⁰ О. Теліга, *Партачі життя*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 5, с. 472–74.

³¹ *Ibid.*

Теза про Хвильового як трагічного адепта революції, що у своїх поглядах еволюціонував до націоналізму і очолив боротьбу з більшовицькою партією, до середини 1940-х рр. залишалася панівною серед української еміграції. За такої інтерпретації, його самогубство стало закликком до “свідомої національної дії”³² для усіх тих обманутих більшовиками українських комуністів, для яких Хвильовий став поводитирем і лідером. І все ж, така оцінка Хвильового і українського націонал-комунізму в цілому досить швидко поступилася іншій крайнощі – тотальному запереченню значення М. Хвильового для української літератури, культури і загалом української справи, яка стала панівною серед української діаспори після Другої світової війни. Такі зміни стали наслідком ідеологічного “повороту вправо”³³ серед діаспори, яка тепер значною мірою складалася із тих українців, які безпосередньо зазнали більшовицького терору після окупації Західної України у 1939 р. і тієї частини інтелігенції з радянської України, яка відступила на Захід разом із німцями у 1944 р.

“Культурне відродження чи виродження?”

Антитеза “українське відродження чи виродження” стала назвою для серії публіцистичних праць і літературознавчих досліджень, заснованої у Торонто у 1970-х рр. Опубліковані у цій серії праці мали за мету подати іншу оцінку подій 1920-х рр. на протигагу загальнопоширеному підходу вважати десятиріччя часів українізації за період найвищого культурного відродження в Україні. Однією з найбільш згадуваних постатей у цій дискусії став М. Хвильовий. Основними точками різночитань стали письменницька співпраця з більшовицькою партією. Для одного табору, партійництво Хвильового було вимушеним, що все ж уможливило його подальшу літературну і публіцистичну діяльність³⁴. Для інших, його членство у КП(б)У з 1919 р. автоматично означало зраду і колаборацію з ворогом³⁵. Такі протилежні інтерпретації ідеологічної позиції Хвильового заклали підвалини до формування двох наративів щодо оцінки 1920-х рр. в українській

³² П. Дума, *Десять про Миколу Хвильового*, [в:] Д. Донцов, *Микола Хвильовий*, с. П.

³³ Щодо ідеологічного розвитку української еміграції у міжвоєнний період див.: Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*, Boulder, Colo: East European quarterly, New York, 1980.

³⁴ Як, наприклад, у Николишина: “Хвильовий був член компартії. Це давало йому можливість, бодай спершу, легально почати говорити”: С. Николишин, *Op. cit.*, с. 24.

³⁵ Особливо у Романа Задеснянського, див.: Р. Задеснянський, *Що нам дав Микола Хвильовий?* Торонто, 1979, 152 с. (Укр. відродження і виродження 1920-их і 1930-их років).

історії і культурі, означених як дихотомія українського відродження чи виродження.

По-перше, як уже було зауважено, ідеологічні настрої серед української діаспори, що стали панівними з 1950-х рр., значно відрізнялися від підходів українських закордонних симпатиків соціалізму. На думку національно-орієнтованої частини закордонного українства, ідея незалежної суверенної держави була найвищою метою визвольної боротьби, а тому усі спроби відходу від такого бачення чи спроба запропонувати альтернативні пропозиції щодо українського державотворення, особливо з присмаком лівої ідеології, однозначно засуджувалися як зрадницькі. Як наслідок, стверджувалося, що більшовики з самого початку згубно впливали на український культурний процес, і 1920-ті рр. стали періодом поступового виродження національної культури³⁶.

З іншого боку, з кінця 1940-х рр. набував все більшого поширення підхід, що з кінця 1950-х рр. отримав символічну назву “розстріляного відродження”. Позицію оцінки 1920-х як періоду унікального культурного розквіту, насильницьки зупиненого в часи сталінського терору, було чи не вперше запропоновано В. Петровим (псевдонім Віктор Домонтович) у його розвідці “Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору”, вперше опублікованій у 1949 р.³⁷. Ця парадигма набула подальшого розвитку завдяки Ю. Лавріненку та його однойменній антології, вперше надрукованій у Парижі у 1959 р.

За парадигмою “розстріляного відродження” відбулася автоматична героїзація усіх тих письменників і громадських діячів, яких було знищено радянською тоталітарною машиною. Таке моральне навантаження багато у чому обумовлювалося походженням і досвідом безпосередніх творців цієї парадигми. Наприклад, Ю. Лавріненко і Г. Костюк отримали освіту і сформувалися як науковці і літературні критики (останній був учнем М. Зерова) під час українських 1920-х і пройшли через ув'язнення і табори у другій половині 1930-х. У еміграції ці автори, серед яких також варто згадати Ю. Шевельова і Й. Гірняка, репродукували свій власний досвід українського культурного життя, героїзуючи власних вчителів і наставників.

Остаточню парадигму “розстріляного відродження” було вписано до західної історіографії у 1956 р. після публікації монографії Ю. Луць-

³⁶ Див.: *Від Видавництва*, [Передмова до:] Р. Задеснянський, *Що нам дав Микола Хвильовий?* с. 3–6.

³⁷ В. Петров, *Українські культурні діячі УРСР 1920–1940 – жертви більшовицького терору*, Нью-Йорк, 1956, 79 с.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

кого “Літературна політика в радянській Україні, 1917–1934”³⁸, яка базувалася на його докторській дисертації, захищеній у 1953 р. у Колумбійському університеті. Ця праця упродовж десятиліть були чи не єдиним вичерпним дослідженням про культурну політику більшовиків в Україні. За умов відсутності потрібних джерел, Ю. Луцький здебільшого послуговувався спогадами і дослідженнями представників української еміграції – творців цієї парадигми: Г. Костюком, Ю. Лавріненком, Ю. Шевельовим, І. Майстренком, останній з яких ще й був членом Української Комуністичної Партії (боротьбистів). Зрозуміло, дослідник значним чином перейняв ідейні позиції своїх наставників у презентації цього періоду радянської історії. Його учень, професор М. Шкандрій в опублікованій у 1992 р. монографії “Модерністи, марксисты і нація: українська літературна дискусія 1920-х рр.”³⁹ надав подальшого поширення цій парадигмі, а переклад вищезгаданих праць українською мовою закріпив центральність цього підходу в українській історіографії і літературознавстві⁴⁰.

Прихильність дослідника чи критика до одного з двох вище означених таборів обумовила його підхід до аналізу як окремих діячів культури чи мистецтва, так і головних подій цього періоду, наприклад, успіхів політики українізації, значення літературної дискусії 1925–28 рр., оцінки масштабів і часових рамок сталінського терору щодо української інтелігенції тощо. Таким чином, оцінка значення Хвильового для українського культурного розвитку прямо залежала від ідеологічної орієнтації критика. Якщо для Ю. Лавріненка Хвильовий “загальнонаціональна і міжнародна постать”, чий памфлети “висловили загальний настрій нації – від академіка починаючи і студентами та сільськими вчителями закінчуючи”⁴¹, то для діаспорного публіциста Р. Рахманного, для прикладу, Хвильовий – “культурно-літературна категорія української людини російської сфери володіння, людини, що зламалася в зіткненні з незмінною російською дійсністю [...], [що] щойно 1925 року наблизився до позицій 3-го Універсалу УЦРади, але ніколи не дозріла до змісту принципів 4-го Універсалу з 22 січня 1918 року”⁴².

³⁸ George S.N. Luckyj, *Literary politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*, New York, 1991.

³⁹ Myroslav Shkandrij, *Modernists, Marxists and the Nation*, Edmonton, 1992.

⁴⁰ Ю. Луцький, *Літературна політика в радянській Україні 1917–1934*, перекл. з англ., К., 2000, 242 с.; М. Шкандрій, *Модерністи, марксисты і нація: українська літературна дискусія 1920-х років*, пер. з англ. М. Климчук, К., 2006, 384 с.

⁴¹ Ю. Лавріненко, *Микола Хвильовий (Літературна сільвета)*, Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933, упоряд. Ю. Лавріненко (1959, перевид. 2004), К., 2004, с. 407–408.

⁴² Р. Рахманний, *Op. cit.*, с. 22.

З різних позицій були сприйняті також і памфлети Хвильового, з перенесенням оцінки на значення літературної дискусії 1920-х рр. у цілому. Наприклад Ю. Шевельов, хоча й зауважував, що думки Хвильового все ж втратили частину своєї революційності (розвідка “Про памфлети Миколи Хвильового” була написана у 1977 р.), погоджувався з оцінкою сучасників, що враження від памфлетів було таке, що “в кімнаті, де було так душно, що дихати ставало важко, раптом відчинено вікна, і легені разом відчули свіже повітря”⁴³. Подібної оцінки дотримується і професор Торонтського університету Ю. Луцький, вказуючи, що діяльність Хвильового була “настільки революційною і вибуховою, що спромоглася спровокувати велику дискусію [...] і тим самим накликати на себе гнів і покарання Комуністичної партії”⁴⁴. З іншого табору, все ж, доносилися засудження вказуючи, що саме Хвильовий був тим, “хто тоді, коли згущання атмосфери досягло такого ступня, що навіть та українська інтелігенція, яка витримала задуху московської ‘в’язниці народів’ часів царату, почала задихатися [...], свідомо, виконуючи доручення окупантів, ‘відчинив квартиру’, щоб агенти окупаційної влади могли бачити, хто перший кинеться до неї вхопити ковток свіжого повітря”⁴⁵.

І все ж, обидва погляди мають право на існування, хоча б через те, що боротьба тут іде не за Хвильового чи його твори, а за його міфологічний образ, який, саме через багатогранність особистості і полісемантичність творчості, легко використовується для виправдання тієї чи іншої ідеологічної позиції. Вагомість цих двох ідеологічних критеріїв у оцінці української культури 1920-х рр. можна визначити не за обсягом написаних матеріалів чи наявністю відомих імен у тому чи іншому таборі, а за значенням, якого той чи інший підхід набув для творення національного міфу про М. Хвильового.

Після здобуття незалежності у 1991 р. парадигма “розстріляного відродження” була некритично перейнята і набула вагомого значення для української історіографії й літературної критики⁴⁶. Такий емоційно забарвлений погляд на події і особистості 1920-х рр. співпав із процесом націоналізації української історії, за якого національні діячі

⁴³ Ю. Шевельов, *Про памфлети Миколи Хвильового*, [в:] М. Хвильовий, *Твори: у 5 т.*, т. 4, с. 9.

⁴⁴ George S. N. Luckyi, *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*, p. 62.

⁴⁵ Р. Задеснянський, *Op. cit.*, с. 159–160.

⁴⁶ Див.: Олена Галета, “Розстріляне Відродження”: від історії метафори до метафори історії, *Слово і час*, 8 (2012) 58–65.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

культури чи політики радянського періоду презентуються як частина уявлення про споконвічний опір українського народу комуністичному режиму. Перепис інтелектуальної і політичної історії України було зроблено таким чином, щоб зробити націоналістів та сепаратистів з майже кожного відомого українця радянського періоду.

Така телеологічна складова національної історії обумовлює новий підхід, за якого уся історія України розглядається як боротьба за побудову незалежної і об'єднаної держави, що у свою чергу виносить за дужки будь-які альтернативні підходи до історіописання чи оцінки минулого. Національна історія таким чином набула нового ідеологічного підґрунтя: обґрунтування першочергової ролі держави у ролі розбудови української нації. Як наслідок (на що неодноразово вказували як українські, так і західні історики), підходи до тлумачення національної історії стали мало чим відрізнятися від марксистського лінійного розуміння соціального прогресу, адже на зміну однієї догми прийшла інша: на зміну класовій боротьбі прийшла ідея національної боротьби за самовизначення⁴⁷.

Одним із наслідків такого перефарбовування історії стало цементування національного міфу про національного комуніста Миколу Хвильового, цього “трагічного адепта революції”, чия “фатальна амбівалентність” і романтична натура спочатку призвели до захоплення революційними ідеями і до наївної орієнтації на більшовиків у їхньому проекті вирішення національних протиріч у країні, до поступового розчарування у їхній політиці і розробці основних постулатів антикомуністичної боротьби аж до самогубства, цього останнього символічного жесту опору проти партії і радянської системи⁴⁸.

Нарешті, образ Хвильового як борця з комуністичною диктатурою і радянською централізацією було закріплено у п'ятитомному виданні художніх і полемічних творів М. Хвильового. Цей п'ятитомник, виданий Українським Видавництвом “Смолоскип” (Нью-Йорк, Балтімор, Торонто) у 1982 р. за редакцією того ж Г. Костюка, вклю-

⁴⁷ Mark von Hagen, *Does Ukraine have a history?* Slavic Review, vol. 54, no. 3 (Autumn, 1995) 658–673, Г. Касьянов, *Написання історії в Україні*, [Ел. ресурс] Режим доступу: <http://sites.utoronto.ca/jacuk/files/kasianov.ukrainian.pdf>

⁴⁸ Див.: Ю. Шаповал, *Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ)*, Полювання на “Вальдшнепа”. Розсекречений Микола Хвильовий, К., 2009. Цікава рецензія щодо подібного підходу в українській історіографії див.: Mayhill C. Fowler, *Review on Poliuvannia na “Val'dshnepa”*. *Rozsekrechenyi Mykola Khvyl'ovyi*, Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, volume 13, 2, Spring 2012 (New Series).

чав також доступні документи, літературознавчі праці і спогади про Хвильового і його добу. Той факт, що це видання (із очевидними ідеологічними перегинами) все ще залишається найповнішим виданням творів письменника свідчить про те, що таке тлумачення письменника і опозиціонера Хвильового залишається зручним і прийнятним у межах сучасної української історії.

Переоцінка канону “розстріляного відродження”.

У 2005 р. була зроблена чи не перша спроба підважити загальноприйняте уявлення про покоління 1920-х рр. У статті головного редактора Гарвардських українських студій Г. Гринь “Переосмислення парадигми розстріляного відродження” (“The Executed Renaissance Paradigm Revisited”) зроблено спробу переоцінки періоду 1920-х рр. зі вказівками на очевидні обмеження парадигми розстріляного відродження. Також було запропоновано нові неортодоксальні підходи до аналізу творчості українських письменників того часу, зокрема М. Хвильового, і відкрито нові горизонти для вивчення літературної дискусії 1920-х рр.

Серед обмежень парадигми “розстріляного відродження” авторка називає передовсім його мартирологічне підґрунтя, коли національні і моральні критерії превалюють у оцінках авторів і їхнього літературного доробку⁴⁹. Тобто, той факт, що відродження було “розстріляним”, урівнює усіх страчених чи примушених до мовчання діячів культури без аналізу і критичної оцінки їхнього фактичного значення для розвитку національної літератури і культури. За такого підходу, покоління 1920-х оцінюється не за заслугами кожного, а узагальнюється за роком смерті (тобто М. Куліш чи Л. Курбас можуть мати таке ж значення як літературні критики і більшовики А. Хвиля чи В. Коряк, однаково засуджених за “буржуазний націоналізм” та страчених у радянських таборах).

Більше того, якщо погодитися на парадигму “розстріляного відродження”, виходить, що ті українські письменники, які у той чи інший спосіб пережили роки сталінського терору і продовжили свою літературну діяльність у радянські часи можуть засуджуватися як “відомі московські висулужники” і “орденоносці”⁵⁰. Відомими прикладами тут

⁴⁹ Halyna Hryn, *The ‘Executed Renaissance’ Paradigm Revisited*, Harvard Ukrainian Studies, 27 (2004–5) 67–96.

⁵⁰ Див.: *Від Видавництва*, [Передмова до:] Р. Задеснянський, *Що нам дав Микола Хвильовий?* с. 4.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

можуть бути П. Тичина чи М. Рильський, чия “корисна для національної справи” діяльність закінчилася з їхнім остаточним підкоренням партії. За межами узгодженого героїчного образу 1920-х рр. також залишаються (можливо й до сьогодні) українські футуристи – авангардистський напрям в українській літературі і мистецтві 1910–30-х рр., що упродовж свого існування зазнав нищівної критики як з боку їхніх колег-письменників пролетарської орієнтації, так і партії⁵¹.

Парадигма “розстріляного відродження” також значним чином звужує хронологічні межі саме української культури. Зосередження уваги на поколінні 1920-х, яке, варто зауважити, значною мірою складалося із так званих “попутників” соціалістичного ідеології і більшовицького соціального проекту, звужує теоретичні і світоглядні пошуки української культури до категорії їхніх естетичних програм і маніфестів із панівними пролетарськими ідеями і революційними захопленнями. Зайве нагадувати, що більшість українських письменників, окрім групи неокласиків, пройшли інституційний шлях Гарт – ВАПЛІТЕ – Пролітфронт – ВУСПП – Спілка Письменників України. У межах цієї парадигми літературна організація Хвильового ВАПЛІТЕ також набуває чи не сакрального значення, отримавши ексклюзивне право на уособлення найвищих досягнень літературного життя України. У той самий час, український модернізм, з якого бере початок український футуризм, виноситься поза дужки. Тобто, українська література 1920-х рр. із відчутним пролетарським присмаком і відірваністю від традиції певним чином протиставляється українському модернізмові із його органічним зв’язком із усією історією української літератури XVIII–XIX ст.

Парадигма “розстріляного відродження” має ще один дуже важливий компонент: неодмінна політизація цього періоду. Невдалу спробу вивчення Хвильового “без політики”, без примітивних “дискусій про те, чи Хвильовий був комуністом, чи націоналістом, чи зрадником України” зробив Ю. Шерех у своєму есе 1950-х рр. “Хвильовий без політики”⁵². Проте, навіть Шерех змушений був констатувати факт, що “позаполітична сторона творчості Хвильового і його кола мала величезне політичне значення”. Для дослідника політичний бік покоління 1920-х рр. полягав у тому, що це коло виводило “українську

⁵¹ О. Ільницький, *Український футуризм (1914–1930)*, переклад з англійської Р. Тхорук, Л., 2003, 367 с.

⁵² Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Книга II: Літературознавство*, К., 2009, с. 274.

літературу і українську людину з провінційности і ставило її віч-на-віч зі світом як вічного партнера”⁵³.

Якщо ж дивитися на проблему політизації цього періоду з точки зору політичної історії, очевидним є те, що генерація 1920-х рр. і стала “розстріляним відродженням” саме в силу їхнього необхідного зіткнення зі сферою політичного, коли письменники, незалежно від їхньої ідеологічної орієнтації, були втягнуті у площину політичної боротьби за владу між центром (Москвою) і периферією (у нашому випадку, Харковом), у боротьбу еліти всесоюдної (читай: російської) і республіканської (української) за визначальне право у прийнятті політичних рішень і можливої економічної самостійности. Саме жертвами цієї політичної боротьби стали спочатку українські комуністи, а згодом і значна частина української культурної і наукової інтелігенції.

Зайве стверджувати, що переосмислення парадигми “розстріляного відродження” може бути здійснене лише паралельно до перегляду підходів до аналізу української історії перших десятиліть радянської влади. Дивним чином, в українській історіографії ці процеси залишаються відірваними один від одного. У той час, коли з’являється все більше історичних публікацій, у яких на основі розсекречених документів пропонуються нові підходи до аналізу соціального і культурного розвитку України у період НЕП (включно з антирелігійною боротьбою, репресіями проти української інтелігенції, запровадженням цензури, знищенням традиційної соціальної структури України (не лише боротьба із опозицією селян, а й поступове і успішне створення нової лояльної радянської інтелігенції через систему численних культурно-просвітницьких організацій, радянізацію початкової освіти й адаптовану до потреб індустріалізації систему середньої і вищої освіти), все ж непорушним залишається пантеон українського “розстріляного відродження”⁵⁴.

Висновок: Чи є місце українським радянським письменникам?

У той час, коли в Україні все ще актуальними залишаються спроби розібратися, скільки комуністичного, а скільки національного було у творчості і діяльності М. Хвильового поряд із поступками на виправдання його комуністичного минулого, серед західних українців з’являються підходи до примирення цих двох іпостасей пись-

⁵³ Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Книга II*, с. 286.

⁵⁴ Наприклад, усі презентації нової антології творів покоління “розстріляного відродження” (К. (Основи), 2015) відбувалися саме в такому мартирологічно-героїчному дусі.

О. Палько, Заручник ідеологем: Микола Хвильовий

менника⁵⁵. Як не дивно, синтеза цих протилежностей має у підсумку підхід, якого так пристрасно намагається уникнути національна модель історії. Погляд на Хвильового як на українського радянського письменника на справді не забирає нічого від його особистості, розглянутої у контексті доби і його власної ідеологічної еволюції. А все ж, таке співставлення непеєднуваного для національної моделі історії має грандіозне значення, адже ідея того, що український письменник може служити ідеї радянської держави підважує національний державоцентричний наратив, суперечить зручному і роками розробленому міфіві Хвильового національного героя, опозиціонера і борця проти всевладності Москви.

Замість образу Хвильового борця за незалежну Україну, такий синтетичний підхід пропонує образ письменника-прихильника Української Соціалістичної Радянської Республіки за зразком перших років радянської влади, того проекту, який так пристрасно відстоював М. Скрипник й інші українські комуністи. Таким чином, Хвильового варто розглядати не ретроспективно, беручи за початок для оцінки його трагічне самогубство 1933 р., а з точки зору еволюції його поглядів на комунізм і українську радянську владу, як на боротьбу двох альтернатив: українського комунізму і російського більшовизму, у якій, все ж, перемогу отримав московський проект централізації.

Ретроспективним, на жаль, є підхід до розгляду всього періоду 1920-х рр. За такої позиції, створюється враження, що усі культурні, соціальні й політичні зміни в українській державі після воєнної поразки національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. з самого початку були приречені на трагічне завершення: голодомор 1932–33 рр. і політичні репресії 1937–38 рр. І все ж, українська політична думка початку 1920-х рр. запропонувала і упродовж певного періоду навіть реалізовувала проект побудови держави на засадах націонал-комунізму. Складність оцінки будь-якого явища у межах сімдесяти років радянської історії полягає у панівному ретроспективному підході, коли моральні і емоційні складові й образи переважають будь-які спроби оцінки певного явища у межах його власної еволюції, а не з точки зору усього спадку радянського терору.

⁵⁵ Mayhill C. Fowler, *Op. cit.*